УДК 393(=512.145)

Ф.Х. Җәүһәрова

ТАТАР ХАЛЫК ЙОЛА ИҖАТЫНДА ЯШӘҮ ҺӘМ ҮЛЕМ БЕРЛЕГЕ

В статье на основе фольклорных образцов, ритуальных практик похоронно-поминальной обрядности татар рассматриваются отношение народа к таким понятиям, как смерть и жизнь. На основе приведённых примеров и описания этапов совершения обряда доказывается их единство, то есть осмысление смерти в народной традиции как продолжения самой жизни.

Ключевые слова: обряд, ритуал, мунаджаты, поверья, смерть, загробная жизнь, вечная жизнь, благопожелания, фольклорные практики.

The article, based on folklore samples and ritual practices of funeral and memorial rites of the Tatars, examines the attitude of the people to such concepts as death and life. Based on the examples given and descriptions of the stages of the ritual, their unity is proven, that is, the understanding of death as a continuation of life itself.

Keywords: rite, ritual, munajats, beliefs, death, afterlife, eternal life, good wishes, folklore practices.

Яшәү һәм үлем – татар кешесе акылында бер-берсеннән аерылгысыз төшенчәләр. Үлем – кеше тормышының кайгы-хәсрәтле халәте. Шулай булса да аңа хөрмәтле караш татар акылында бала вакыттан ук әрвах төшенчәсе аркылы тәрбияләнә башлый. Алдагы буыннарга – әрвахларга таяну һәм ата-баба рухының нәсел-нәсепне ярдәмсез, теракксез калдырмауларына инану – бик борынгыдан, төрки-татар заманнарыннан ук килүче бик үзенчәлекле мәдәни күренешләрнең берсе [Урманчеев, 2008, б. 190]. Татар гаиләсе нинди генә зур эшкә тотынмасын – гаилә дәвамчысы улы/оныгы туамы, кызын кияүгә бирәме, улын өйләндерәме, олы, җаваплы сәфәргә җыенамы, солдатка алынамы, һәрвакыт ярдәмен, киңәшен, фатихасын алырга өметләнеп, нәсел-нәсәп әрвахларына мөрәҗәгать итә [Баязитова, 2018, б. 479–494]. Әрвахларны ризалату өчен нәселгә килешә торган гамәлләр кылырга тырыша, ул гына да түгел, нәсел аклыгын, намусын саклау йөзеннән, гомерен, язылмаган булса да, нәсел кануннарына туры китереп үтәргә омтыла. Татар кешесенең үлемгә мөнәсәбәте нәкъ менә шушы күзаллаулар нәтиҗәсендә формалашкан. Аның өчен яшисен яшәп, эчәсен эчеп, фанидан бакыйга күчү – гайре табигый бер күренеш. Гомерен олы, озын юл ярып, нәсел бизәүче буларак үткәргән һәркем җанының бакыйлыкта әрвах затына әверелүе турындагы күзаллаулар үлемне билгеле бер югарылыкка, дәрәҗәгә күтәрә. Ә инде вакыт җитми, яшәп бетерми үлемгә дучар булганнарның бакыйлыкка күчүе татар акылында фаҗига буларак кабул ителә. Андыйларга карата халык «җыяр ризыклары беткәндер инде, гомере

шулай кыска язылган булгандыр инде» кебек юану сүзләре куллана [Галиуллин, 2019, б. 113]. Ә бакыйлыкка үзе тәрбияләгән балалары кулыннан, оныкларын сөеп, аларның матур итеп үскәннәрен күреп күчүчеләр турында «бәхетле гомер кичерде, бар бурычларын үтәп бетерде, тыныч үлемнәр насыйп булды» кебек соклану хисләре җиткерелә [Галиуллин, 2019, б. 144].

Татар кешесе өчен оныкларны күрү, аларны итәк тутырып сөю – гомернең заяга үтмәвен дәлилләүче иң төп күрсәткечләрнең берсе. Шуңа күрә дә татар хатыннары беренче оныклары дөньяга килүгә үлемтек әзерләүгә керешә. Алар өчен бу эш кызы тууга бирнә әзерли башлаган кебек үк бик җаваплы гамәлләрдән исәпләнә. Биредә үлемтек хәстәрли башлау гомернең өченче туена, соңгысына әзерләнү буларак та аңлана. Хатын үлемтекне үзенә дә, иренә дә бертигез итеп әзерли. Үлемтек әйберләре, гадәттә, гомер дәвамында шактый бушап калган бирнә сандыгына тутырыла. Анда салынырга тиешле һәр кирәк-ярак авылның, этник төркемнең электән килгән тәртибенә туры китерелеп әзерләнә. Үлемтеккә дип, гадәттә, мәетне юуу өчен су китерүчеләргә, кәфен кисүчеләргә, тегүчеләргә, мәет юучыларга, гүргә иңдерүчеләргә, төн саклауда катнашучыларга, кабер казучыларга һәм башкаларга өләшенергә тиешле кирәк-яраклар һәм исле сабыннар, ислемайлар да салына, кәфенлек өчен тиешле күләмдә ак бәз тукыма, энә-җепләр дә әзерләнә. Үлемтек әйберләре бик якыннарга гына күрсәтелә, андагы тәртипне төп йорт килене, яисә олы кыз гына белә. Гомерләрен ахирәтләр буларак көткән хатыннар өчен үлемтек әйберләрен бер-берләренә күрсәтеп киңәшләшү шулай гадәти гамәл буларак кабул ителә. Татар кешесе мондый хәстәрне «үлемтек әйберләрен никадәр алдан хәстәрләсәң, алар синңа шулкадәр гомер теләп торырлар» дигән ышануга да таянып күрә. Ничек кенә булмасын, бу мәгънәле гамәлнең асылында үлемне зурлап көтеп алу ята. Халык телендә җанлы кулланышта йөргән бихисап мәкаль-әйтемнәр дә кеше гомере барышында үлемнең табигый халәт булуын ипләп кенә аңлата, төшендерә, беркадәр үлемгә әзерләнүдә ярдәм итә [Брусько, 2013, с. 111–129]. Мәсәлән,

Атам – Мәккә, анам – Мәккә,
Туылганмын мин үлмәккә,
Аталардан мирас калган
Кара җиргә күмелмәккә.

[Брусько, 2013, с. 118]

Кичерәсе гомерләрен кичереп, үлем түшәгендә яткан кеше яисә каты авыруга бәйле үлемнең һичшиксез килүенә инанган чагыштырмача яшь татар кешесе күзе ачык, акылы бар вакытта якыннарына җан биргәндә кемнәрне үзе янында күрергә, җаны чыгар алдыннан кемнән ясин укытырга теләвен дә ирештерә. Якыннары исә үлем түшәгендә ятучының бөтен гозерен булдыра алган кадәр тизрәк үтәргә тырышалар. Алар өчен бусы да бик мөһим, чөнки адәм баласының

җаны бакыйлыкка тынычланып, хәер-фатихалар калдырып күчәргә тиеш. Үлем белән яшәү арасы бер бөртек чәч калынлыгы белән исәпләнгән мизгелләрдә, үлем түшәгендә ятучы якыннарын бәхилләргә тырыша. Бәхиллек алып калу – исәннәр өчен бик зур савап, ә инде үләсе кешенең бәхилләшә алуы аның җанына / рухына җиңеллек бирә дип аңлана. Әгәр бакыйлыкка күчүче ясин укучының кем булырга тиешлеген алдан тәгаенләмәгән булса, бу очракта үлем түшәгендәге кеше янына (авылның) мулласы чакырыла, мулла килә алмаса, укый белүче ягъни дини китапларны укый алучы, догалар белүчене дәшәләр. Мулла (яисә укый белүче) үлем түшәгендә ятучы янына килгәч, кычкырып ясин укырга тотына, бу гамәл, бер яктан, үлем газабын җиңеләйтү буларак аңланса, икенче яктан, ислам дине вәкиленең кабер газапларын җиңел үтүен тәэмин итү өчен дип тә башкарыла. Бу вакытта үлем түшәгендә ятучы үз хәленнән килгәнчә якыннары белән «Лә иләһә илләллаһ» дип әйтеп торырга тырыша. Бу – теге дөньяда мәетнең җаны оҗмахка керсен, анда үз урынын тизрәк тапсын дип эшләнелә. Татар акылы өчен тәннән җанның аерылуы мизгелләре адәм баласы кичерергә тиешле иң газаплы мизгелләрнең берсе буларак кабул ителә. Аны тиккә генә халкыбыз үлем / әҗәл ачысы димәгән һәм әлеге мизгелләрне кичү халәтен аңлату максатыннан мөнәҗәтләр иҗат итмәгән [Брусько, 2013, с. 117]. Мәсәлән:

Күкрәгем кыса, тыннарым бетә,
Ясин укырга вакытлар җитә.
Җаным чыкканда янда булыгыз,
Шаһәдәт берлән күч, дип торыгыз!

[Мөнәҗәтләр һәм бәетләр, 2001, б. 502]

кебек юлларда әлеге мизгелләр үлем түшәгендәге кешенең якыннарына гозере буларак ирештерелгән. Үлем газаплары үлем түшәгендә ятучыга да, аның якыннары өчен дә бик авыр.

Татар халкы күзаллауларында үлем бервакытта да кинәт, кисәтүсез килми. Ничек кенә булмасын, үлем хәбәре булачак мәетнең якыннарына мөмкин кадәр алдан ирештерелә. Ирештерү юллары төрле. Иң актив кулланылган хәбәрләрнең берсе – төштә кара яисә күк ат күрү. Татарларның мифологик күзаллауларында бу образлар Газраил образы белән тәңгәлләштерелә. Моннан тыш төштә теге яисә бу йорт каршында бура күтәрү дә үлем хәбәре буларак кабул ителә. Биредә бураның үлем хәбәрчесе булуын борынгы төрки-татарларның мәет күмү йолаларында кабер өстенә бура күтәреп кую гадәте белән бәйле аңлатырга мөмкин. Төштә йортның матчасы, яисә миче җимерелгәнне күрсәләр, татарлар йортның хуҗасы, тоткасы үлеменә ишарә дип аңлыйлар. Алар өчен бу – ата-ананың үлеменә ишарә. Татарлар йорт өстеннән козгын, кара карга кычкырып үтүен, ишегалдындагы этнең туктаусыз улавын да шулай ук мәет хәбәре дип кабул итәләр [Урманчеев, 2009, б. 151]. Хәбәрне ничек кенә булса да уңайга бору максатыннан, «Үз башыңа кычкырсаң иде, үз башыңа уласаң иде», дип

тәкрарларга тырышалар. Татарларның үлемгә бәйле күзәтүләрендә мәет буласы кешенең үлеменә 40 көн кала аның күзләреннән нур кача, рухы сүлпәнләнә, җилкәләре иңә дигәннәре дә бар. Болар барысы да үлемнең беркемне дә аямый торган табигый күренеш икәнлеген аңларга җирлек бирә. Татар халык иҗатында яшәп килгән күпсанлы мөнәҗәтләр дә шул турыда сөйли. Мәсәлән:

Үлем дигән ачы агу,
Берәү дә татымый калмас;
Үлем угы атар туры,
Берәү дә котыла алмас.
Берәүгә дә киңәш кылмас,
Бу карт, бу яшь диеп тормас,
Көтеп тормас чакырганны,
Алып китәр үлем хәле.
[Мөнәҗәтләр һәм бәетләр, 2001, б. 511]

Татар телендә кешенең үлү мизгеленә бәйле «өзелде», «сүнде», «китеп барды», «теге дөньягә күчте» кебек гыйбарәләр кулланыла. Кешенең үлеләр дөньясына күчү сәгатьләре исәннәр дөньясын ике өлешкә бүлә. Берсе тереләр дөньясы булса, икенчесе үлем, шайтан, кайгы, җан, фәрештәләр кебек мифологик затлар белән тулы дөнья [Баязитова, 2008, 33–38]. Мәет булган йортта, аны җир куенына тапшырганчы, әлеге ике дөнья үзара бер яссылыкта кисешергә мәҗбүр. Әлеге кисешүләрне исәннәргә зарарсыз итеп оештыру максатыннан, үлгән кешенең якыннары ата-бабаларыбыз заманнарыннан ук килеп, ислам мәдәнияте кысаларында канунлашкан йолакагыйдәләрне мөмкин кадәр җиренә җиткереп башкарырга тырышалар. Күрәсең шуңадыр да бер генә татар гаиләсе дә мәетне *күмдек* дими, ә *зурлап озаттык* дигән гыйбарәне кулланырга тырыша. Үлем түшәгендә яткан кеше өзелгәннән соң, аны тереләрдән үзгә кыяфәткә кертү хасиятен күрәләр. Өстендәге киемнәрен башы аркылы түгел, ә ертып кына салдырып алалар.

Иң элек мәетне, башын кыйблага (көньяк-көнбатышка) каратып, астына кулдан тукылган гади тукыма гына җәеп, каты ятакка салалар. Ике кулын да гәүдәсе буйлап сузалар, аякларын бергә куеп бәйлиләр, бакыр акча белән күзләрен йомдыралар, берәр яулык ярдәмендә ияген баш очы белән тоташтырып бәйләп куялар, корсак өстенә тимердән эшләнгән пычак яисә кайчы куеп, ак тукыма белән каплыйлар, йөзенә дә ак яулык ябалар. Хатын-кыз затыннан булган мәетнең чәчләрен, сүтеп, күкрәгенә куялар, бар бизәнү әйберләрен (йөзек, алка, муенса, балдаклары) салдыралар. Бу гамәлләр мәетнең тереләр дөньясы вәкиле буларак яшәү дәвере бетеп, аның икенче дөнья затына әверелүен, күчешен тәэмин итү чарасы буларак башкарыла. Мәет яткан бүлмәне дә йола тәртибенчә хәстәрлиләр: көзгеләрне, фотосурәтләрне, телевизорны мөмкин булса алып, яисә каплап куялар. Нигездә, сурәтне чагылдыра торган әйберләр каплана. Татар кешесенең акылында

сурәт чагылдыра ала торган предметларда мәетнең җаны/рухы калып, аннан ул урын тапмый аптырап йөрергә, исәннәрне бимазаларга, ә кайбер очракларда үзе артыннан икенче мәетне дә тартып, икеләтә үлемгә китерергә мөмкин дип уйлыйлар. Мәетне урнаштырып, ул яткан урынны әзерләп бетергәннән соң, мәет янына аның туганнары, күрше-күлән килә башлый. Аларның килүе мәетне зурлау, якыннарының хәлен белү, хәсрәтләрен уртаклашу буларак кабул ителә.

Мәетне якыннары бер генә мизгелгә дә ялгыз калдырмыйлар, көн төнгә таба авыша башлагач, мәет саклаучылар, дөресрәге «төн саклаучылар» килә башлый. Төн саклаучылар ролендә, гадәттә, мәетнең якыннары арасындагы урта яшьтәге хатыннар белән ислам догаларын белгән өлкән яшьтәге хатын-кызлар – карчыклар чыгыш ясый. Төн саклаучыларның төп вазифасы – бер яктан, мәетне шайтаннан, явыз көчләрдән аралау булса, икенче яктан, йортның бәрәкәтен саклау. Төн саклаучылар алып килгән тәсбихләрен тартып, тәһлил әйтеп, гомерне заяга уздырмыйча, иман белән үткәрү кирәклеге турында, мәет булган адәмнең яхшылыкларын искә төшерү, кылган гамәлләре буенча урыны оҗмахта булырына өмет баглау турында сөйләшәләр [Брусько, 2013, с. 129–136]. Әлеге сөйләшү барышында теге һәм бу дөнья арасының күз белән каш арасы кебек якынлыгы, теге дөньяның бакыйлыгы, ә монысының фанилыгы турында да сүз бара, шуңа кагылышлы мөнәҗәтләр әйтелә. Мәсәлән:

Гомерем үтте, яшәп туймадым,
Үтеп киткәнен һичбер тоймадым.
Фани дөньядан бер көн күчәрмен,
Әҗәл ширбәтен тиздән эчәрмен.

[Мөнәҗәтләр һәм бәетләр, 2001, б. 486]

Татар халкы йола-гадәтләре буенча, мәетне ничек мөмкин шулай тизрәк гүр иясе итү мәслихәт. Әмма мәетне гүргә кертү бары тик кояш баеганчы гына башкарыла ала. Шунлыктан мәетнең бар якыннары бер- берләренә булдыра алган кадәр ярдәм итеп, аны вакытында гүр иясе итү хәстәрен күрергә тырышалар. Тиккә генә халкыбыз телендә «бүген үлдең – бүген күмәләр» дигән әйтем яшәп килмидер.

Таң беленер беленмәстән, кояш күтәрелгәнче, мәетне юууга кагылышлы мәшәкатьләр башлана. Мөселман дине кагыйдәләрен, догаларны белгән олы яшьтәге ике хатын-кыз чиләк-көянтә белән чишмәгә (коега) суга китәләр. Татарларның үлем-күмү йолалары тәртибенә бәйле алар беркем белән дә, шул исәптән үзара да сөйләшмичә, суны кояш чыкканчы ук алып кайтарып җиткерергә тиешләр. Мәет юуу өчен суның чишмәдән таң алдыннан алынуы татарларның таң суының аеруча көче, сихәте барлыгына ышануы белән аңлатыла. Бу, үз чиратында, мәетне теге дөньяга тиешле дәрәҗәдә пакьләндереп озату теләге турында да сөйли. Су алып кайтучылар юл буе үзлекләреннән Аллаһы Тәгаләгә юнәлтелгән түбәндәге гыйбарәне кабатлап баралар:

Аллаһыма гаффәкә!
Раббыма гаффәкә!
Аллаһыма гаффәкә!
Раббыма гаффәкә!
(Аллаһым үзе ярлыкасын! Раббым үзе ярлыкасын!)
[Брусько, 2013, с. 121]

Алар су алганда да, суны иңнәренә салганда да шушы сүзләрне бертуктаусыз әйтергә тиешләр. Кайту юлы никадәр авыр булмасын, аларның сулы чиләкләрне җиргә куярга хаклары юк, бу исә суның сафлыгын киметми алып кайтып җиткерү өчен башкарыла. Шушы ук максат белән өйдә сулы чиләкләрне зур тастымал яисә сөлге белән яхшылап каплыйлар. Болар барысы да мәетнең рухын саклау, аның гүр газапларын җиңеләйтү, аңа тиешле хөрмәт күрсәтү буларак бер дә авырсынмыйча башкарыла. Алып кайтылган суларны тән җылысына җиткереп җылыталар һәм мәетне юу эшенә керешәләр. Мәет юучы ролендә авылның ислам дине кагыйдәләре белән яшәүче, намаздагы кешеләре чыгыш ясый. Ир-ат җенесеннән булган мәетне – ир-ат, хатын-кызны хатын-кыз юарга тиеш. Мәет юу эшендә барлыгы 5 кеше катнаша, анда һәр кешенең дә вазифалары төгәл бүленгән: төп мәет юучылар икәү: берсе мәет юучы, икенчесе сөяк әйләндерүче, өченчесе комганнан су коючы, дүртенче һәм бишенче кешеләр юуу эшендә катнашмыйча, бары тик суны тиешлечә көйләп, комганга салып, мәет юучыларга ташып торучылар. Мәет юуу өчен суның да күләме бик төгәл исәпләнгән, барлыгы җиде комган су гына тотылырга тиеш. Биредә дә җиде санының магик эчтәлеге, пакьләндерү көченә ия булуы аңлашыла. Мәет юу урынын читләр күзеннән ныклап каплыйлар. Булдыра алганча тәрәзәләрне дә каплап, мәет юу урынын чаршау белән аерып алалар. Болай каплауның эчтәлегендә ике мәгънә ята: 1) мәетнең шәрә тәнен, шул исәптән гаурәтләрен башкаларга күрсәтмәү; 2) исәннәрне үлем зәхмәтеннән саклау. Мәет юуда катнашучылар махсус киемнәр (гадәттә, халатлар), ә юуучылар кулларына резин бармакчалар да кияләр. Мәетне юа башлаганчы ук төп юучы мәетнең икенче яңа дөнья юлына кузгалуына ишарә итеп: «Бисмилләһир рахмәниир рәхиим! Ошбу бәндәне (исеме) ахирәт сәфәренә юарга керештек. И, Раббым, үзең саклап, пакьләргә насыйп ит», – ди [Брусько, 2013, с. 123].

Мәетне юганнан соң, аны, мөселман дине кануннарына туры китереп, кәфенләү башлана. Кәфен тегүчеләр, мәетне юганчы ук, кәфенне кисеп, әзерләп куялар. Кәфен теккәндә бөтен гамәлләр исәннәргә кием тегү тәртибенең нәкъ киресенчә эшләнә. Энә бер кат җеп белән генә саплана һәм бер генә җирдә дә төен ясалырга тиеш түгел, энәне йөртү хәрәкәте дә тегүчедән мәеткә таба «кирегә» йөртелә, энәне берьюлы берничә тапкыр атлатырга да ярамый, һәр энә адымы саен «Лә иләһә илләллаһ, Лә иләһә илләллаһ» дигән сүзләрне кабатлау мәҗбүри. Бу сүзләр теге дөньяда мәет рухының оҗмахка ирешүен

җиңеләйтү өчен эшләнә. Кәфен әзерләүдә кайчыдан файдалану тыела, кирәк вакытта тукыма ертыла гына. Кәфенләү өчен ахирәт күлмәге, мәет ир-ат булган очракта – чалма, хатын-кыз булса, баш яулыгы әзерләнә [Баязитова, 2015, б. 103–108]. Юылган мәетнең тәненә ислемайлар сөрткәннән соң, юуучылар аны кәфенлиләр, аннан махсус алдан әзерләнгән юрганга төрәләр һәм урындыкларга куелган такта өстенә куялар. Мәет күмгәндә файдаланыла торган махсус кабыкны (носилканы), алдан әзерләп, ишегалдына куялар. Мәет чыгасы йортның олы капкасы иртәдән үк ачып куелган була, мәетне соңгы кат күреп калырга теләге булганнар аны юганчы ук күреп өлгерергә тиешләр. Гадәттә, юылган мәетнең пакьлеген саклау өчен аны кешеләргә башка күрсәтмәскә тырышалар. Мәетне өйдән алып чыгып киткәнче, ким дигәндә җиде ир-ат катнашында, мулла Коръән укый, аннан мәетне алып чыга башлыйлар. Мәетне, тереләрдән аермалы буларак, аякларын алга таба каратып алып чыгалар. Бу – мәет теге дөньяга үз аяклары белән берүзе генә барып керсен, башкаларны ияртмәсен, дип эшләнелә.

Мәетне ишектән алып чыгып киткәндә, якыннары телендә «Хәер догаларыңны калдырып кит! Рәнҗеп китмә! Ризыкларыңны калдырып кит! Бәхетләребезне алып китмә» дигән теләк кенә әйләнә. Мәетне ишегалдына алып чыкканнан соң, урындыкларга куелган кабыкка салалар, мәет ир-ат җенесеннән булса, аны матур бизәкле япма яисә келәм белән каплыйлар, ә хатын-кыз җенесеннән булганда, кабык өстенә чыбылдык коралар. Бу мәетне алып барганда аның тәненең сыгылмалары күренмәсен өчен эшләнә. Мәет салынган кабыкны ир-атлар баш очына күтәреп, Аллаһны зурлау догасы – тәкъбир әйтәләр:

Аллаһу әкбәр!
Аллаһу әкбәр!
Лә иләһә илләллаһ!
Аллаһу әкбәр!
Аллаһу әкбәр!
Вә лә иләһә һәмдә!
[Брусько, 2013, с. 125]

Бу – мөселманнарның иң зур бәйрәмнәреннән исәпләнгән Корбан гаетендә әйтелә торган тәкъбир-доганың мәет күмү йоласында да кулланылуын казан татарлары түбәндәгечә аңлаталар: «Аллаһы Тәгаләнең өч бәйрәм көне бар – кешенең туган көне, никахлашкан көне, үлгән көне. Мәетне күмүдә әйтелә торган бу дога Аллаһның кодрәте белән булдырылган адәмнең Аның янына ирешүеннән хәбәр буларак кулланыла». Мәетне капкадан алып чыгып китәр алдыннан, мулла, җеназа догасын укып, озатырга килгән бар кешедән мәетнең әҗәтләре калу-калмавын, ул рәнҗеткән кешеләрнең, фани дөньяда кылган гамәлләренең тиешле булу-булмавын сорый. Бу очракта җәмәгатьчелек дөресен әйтергә тиеш дип исәплиләр. Соңгы вакытларда җеназаны мәчет янында үткәрү гадәте өстенлек итә башлады, анда да әлеге

тәртип саклана. Әгәр дә мәет булган кешенең кемгә дә булса әҗәтләре калган булса, аның әҗәтен мулла туганнарына каплап бетерергә куша, чөнки теге дөньяда аның түләнмәгән бурычлары муенын авыр таш булып тартып торыр, дип аңлана. Ә тормышы барышында Аллаһы алдында кылган гөнаһларын мулла: «Раббым, бу кешенең бәндәчелек белән ялгышып кылган гөнаһларын ярлыкап, соңгы урынын вәгъдә иткән җәннәтләрдән әйләсәң иде», – сүзләре белән кичерелүен сорый.

Җеназадан соң мәетне башын алга каратып алып китәләр. Татарларда мәетне зиратка кадәр күтәреп озата бару бик саваплы гамәлләрдән исәпләнә. Шуңа күрә, мәет озатуда авылдагы ир-атларның барысы да диярлек катнаша. Кабык күтәреп баручылар, капкадан юлга чыгып, кырык адым киткәнче, үзлекләреннән «Аятел-Көрси»-не укып барырга һәм, бер-берләренең урыннарын алыштырып, «юл бутарга» тиешләр. «Юл бутау»ның төгәл үтәлергә тиешле үз тәртибе бар. Кабыкны алдан күтәреп баручыларны, һәр ун адым атлаган саен, алар артындагылар кабык астыннан диагональ буенча хәрәкәт итеп алыштырырга тиешләр. Бу үлемне бутап, аны авылга тиз генә китермәс өчен, һәм мәет күтәреп барганда адым саннарын арттырып, күбрәк савап алып, кылган гөнаһларның санын кимету теләге белән эшләнә. Мәет озатканда хатын-кызлар мөмкин кадәр еламаска, күз яшьләре күрсәтмәскә тиешләр, моның мәгънәсен татарлар «никадәр күп еласаң, мәет гүрдә шулкадәр су эчендә ятар», дигән ышану белән аңлаталар. Мәетне алып китүчеләр беренче борылышка җитүгә, олы капкалар ябыла, бар хатын-кыз өйгә керә һәм абыстай алар алдында Коръән укый, мәет гүргә кергәнче, мәетнең якыннары килгән бөтен хатын-кызга сәдака өләшә.

Әлеге гамәл башкарылуга, мәетнең үлгәндә өстендә булган киемнәре, юуу өчен тотылган чүпрәкләре мәет гүргә иңдерелгәнче, чайкалып эленергә тиешләр, моны мунчада мәеткә иң якын хатын-кызларның берсе, гадәттә кызы, апасы яисә сеңлесе башкара. Шул арада өйдә калганнар мичкә ягып, яисә чыра яндырып, төтен исе чыгарып ала, калганнар өй юу эшенә керешәләр. Мәет чыккан йортны юу кире тәртиптә башкарыла, ягъни тупсадан түргә таба юыла: түшәмнәр дә, өй стеналары да, идәннәр дә. Мәет яткан җирдәге челтәр-пәрдәләр дә, төрле япмалар да, урын җирләр дә юылырга тиеш. Мәет керләрен чишмә буена төшеп чайкыйлар. Мәет керен чайкаган вакыттан, гадәттә, бар авыл халкы хәбәрдәр була: малларны да эчерү өчен инеш буена китермиләр, түбән очтагылар кер чайкарга да төшми торалар. Бу гамәлләр мәет суына бәйле ышануларга бәйләп башкарыла. Мәет керен, теләләр кереннән аермалы буларак, уңын сулга әйләндерми генә эләләр. Бу да – мәетнең теләләр дөньясыннан башкага күчүен белдерүче фактларның берсе [Брусько, 2013, с. 139].

Мәет чыккан йортта өч көн ашарга ярамый дип исәпләнә, шуңа күрә мәетне озатырга кайткан туганнарны да, йорт хуҗаларын да күрше-күлән яисә авылда яшәүче башка туган-тумача ашата, эчертә. Бу

да зур савaплы эш дип кабул ителә, шуңа күрә ашарга алучылар саны берничә булып, бер генә гаилә җилкәсенә калмый.

Кабыкка салынган мәетне зиратта алдан тиешенчә казып куелган кабер урынына алып киләләр. Татарларда әле һаман да кабер казу зур савапка ия гамәлләрдән санала, шуңа күрә кабер казу өчен кешеләрне чакырып йөрмиләр, мәет барлыгын һәм бүген күмеләчәген белүгә авылның ир-атлары, егетләре зиратка кабер казырга җыела, каберне мулла күрсәткән яисә мәет үзе яки аның якыннары алдан ук тәгаенләп куйган урында казыйлар. Кабер казу тәртипләре мөселман дине кануннарына туры китерелеп башкарыла, мәетнең буе кадәрле җир кызыл балчыкка кадәр казыла һәм мәетне урнаштыру өчен кыйблага табалап ләхет алына. Бу очракта кызыл балчык беркадәр мифологик эчтәлеккә ия, чөнки татарларның мифологик күзаллауларында кеше кызыл балчыктан яратылган дип исәпләнә, тиккә генә бүген дә татар телендә «кызыл балчыктан яратылганбыз, шушы балчыкка кайтабыз, шушы балчыктан кубарылачакбыз», дигән гыйбарә яшәми [Брусько, 2013, с. 182].

Ләхетне теләсә кемнән алдыртмыйлар, аны бу эшнең рәтен белгән кешеләр генә ала. Ләхет буе белән мәет сыярлык булып, ишелмәслек итеп алынырга тиеш. Ләхетне каплар өчен башлыча имәннән ясалган махсус нык такталар алына. Кабер казучылар алдан ук барысының да хәстәрен күреп, баш казыкны да әзерләп китәләр. Мәетне күмүчеләр кабыкны җиргә куялар һәм кабергә, мәетне кабул итү өчен, аның иң якыннарыннан өч кеше төшә, аларга мәетне махсус тастымаллар белән тотып, өстән өч кеше бирә. Мәетнең иң соңгы юлы – ләхеткә урнашуы иң якын кешеләре ярдәмендә башкарыла. Бу очракта гаилә ныклыгы, нәсел әрвахлары белән бәйләнгәнлек, аларның ярдәмен тоеп, алга таба яшәү тәртибен саклауны күрергә, татар этикетын, тәрбиясен аңларга мөмкин. Мәетне кабул итеп алган иң якын кешеләре аны ипләп кенә ләхеткә куялар һәм кәфенлеген бәйләп торган тасмаларны чишәләр. Моны мәетнең аннан сорау алырга дип килгән фәрештәләр Мөнкир белән Нәнкир каршына утырып, аларның сорауларына җавап тоту тиешлеген күз алдында тотып эшлиләр. Мөселман динендәге татарлар күзаллавынча, мәетне җирләүчеләр 40 адым атлап китүгә аның каршына әлеге ике фәрештә килеп сораулар бирә башлыйлар. Әгәр дә сорауларына дөрес җавап бирсә, кабердән бер тавыш та килми, ә инде дөрес булмаса, мәетне бик интектерәләр, таяклар белән сугалар, кыйныйлар, аларның суккан тавышларын, мәетнең газаплы авазларын кабер өстендә утырып тын калган мулла да ишетә имеш. Мәетне ләхеткә уранаштырып бетергәч, ләхет такталары белән каплыйлар, каберне балчык белән күмәләр, мәетнең башы куелган якка баш казык урнаштыралар. Мәет гүргә иңдерелгәч, кабернең дүрт чатына мәетнең дүрт якын кешесе утыра, калганнар кабер тирәли баса һәм мулла дога укый. Дога тәмамлангач, бар килгәннәргә мәетнең якыннары сәдакалар өләшә, сәдакаларның күләме, тәртибе һәр авылның үз кагыйдәләренә карата

билгеләнә. Сәдәкаларны, башлап, мәетнең якыннары, аннан теләге булганнар өләшә. Мәетне күмүгә бәйле мәшәкатьләр бетүгә, мулла кабер өстендә тын тыңларга кала. Тын тыңлар өчен, баш казыкка табарак үзенең таягын кадый, һәм күмүчеләр 40 адым үткәч, кабердән килгән авазларны тыңлый башлый. Бу гамәл әгәр дә мәет Мөнкир белән Нәнкирнең теге яисә бу соравына җавап бирә алмый торса, мулла булышыр, дигән өмет белән башкарыла [Брусько, 2013, с. 188]. Шуңа күрә дә мөгаен халык телендә әлегә кадәр:

Атнакич үлсә идем,
Җомга көн җомгага хәтле
Гүремә керсә идем,
Сөалемне белсә идем!
[Галиуллин, 2019, б. 207]

кебек мөнәҗәт текстлары яшәп килә. Мәетне күмү йоласында катнашканнар һәрберсе үз өйләренә кайта, өйләренә кергәнче, гадәттә, үлем аларга ияреп кермәсен дигән ышану нигезендә, мал абзарына кереп чыгалар. Имеш, үлем ияреп кайткан булса, ике аяклыга түгел, дүрт аяклыга иярсен. Кабер өстендә тынга калган мулла мәет чыккан йортка кайтып, тагын бер кат дога укый, мәетнең якыннары аңа аталган бер савыт онны һәм авылда кабул ителгән күләмдә акчалата сәдака бирәләр. Аның белән бергә мәетне искә алу көннәрен, сәгатьләрен билгелиләр, мәетнең рухына Коръән чыгу, кырык ясин уку кебек саваплы, шул ук вакытта бик җаваплы башкарылырга тиешле гамәлләр турында да сөйләшәләр. Авыр югалту кичергән гаилә акрынлап мәетне искә алу кичәләрен үткәрү мәшәкатьләренә керешә. Моның өчен өй юганда урыннарыннан кузгатылган әйберләрне кире урнаштыру, челтәр пәрдәләрне киптереп кире элү, мәетнең өчесен үткәрү ашы өчен мал сую, кирәк-ярак, азык-төлек алу кебек гамәлләр башкарыла. Ул арада мәетнең кайбер киемнәрен, аның төсе итеп, бик якыннарына тарату эшләре дә оештырыла, мәетнең кулы, тәне тигән нинди генә кием булмасын барысы да беркат сулана, болар, тиешенчә эшләмәсәң, мәетнең рухы тынычсыз була дип башкарыла. Ул арада өчесе көне килеп җитә. Өчесен мәет күмгәннән соң өч тапкыр чыккан кояш белән саныйлар. Өченче тапкыр чыккан кояш көнне мулла билгеләгән вакытка аш әзерләнә, әлеге ашка башлап ир-атларны дәшәләр. Ир-атлар арасына якын туганнардан тыш күрше-күләннәрне дә, кабер казырга килгәннәрне дә атап чакыралар.

Әгәр дә искә алынучы мәет ир затыннан булса, мәет юуда катнашканнарның барысын да дәшү мәслихәт. Табынга утыруга мулла ясин сурәсен укый, беркадәр ислам дине кануннарына таянуның савабы, үлгәннәрнең рухы дога белән шатлануы турында вәгазьләр әйтә, догалар кыла. Догаларны, башлап, Аллаһы Тәгаләгә, пәйгамбәребез Мөхәммәдкә әле генә гүр иясе булган мәетнең рухына, әлеге гаиләдән дога көтеп ятучы бар әрвахлар рухына багышлый, багышлаганнан соң, табында утырган бөтен кешегә мәетнең якыннары авылда

билгеләнгән күләмдә сәдака өләшә. Сәдакаларны мулла кабат багышлый, шуннан соң гына табынга йола гадәте буенча әзерләнгән ашлар чыгарыла. Башлап мәетне искә алу табыны өчен атап суелган сарык итеннән пешерелгән токмачлы аш, аш артыннан җимешле дөге бәлеше бирелә. Бәлеш янына бер касә эретелгән атланмай куела, бәлешне, гадәттә, табынчы вазифасын үтәүче – бәлеш өләшүче кисә. Ул бәлешнең капкачын табында утыручыларга тигез итеп кисеп, өләшеп чыга, аннан бәлешкә әзерләнгән бер касә майны бәлеш эченә салып болгата, аннан соң гына һәр кешегә тигез итеп бәлешнең эчен салып чыга. Бәлештән соң табынга эре кисәкләп пешерелгән бәрәңге өстенә куелган калҗа чыгарыла. Калҗага мул итеп майда кыздыралган суган белән кишер сибелә. Калҗаны да табынчы һәркемгә тигезләп өләшеп чыга. Калҗадан соң, табынга акрынлап эчлеге берсеннән-берсе татлырак итеп ясалган бәлешләр, паштетлар чыгарыла, алар янына кеше саен сөтле чәй, башка төрле татлы камыр ризыклары чыгарыла, алар янына кеше саен җимешләр, лимон салынган яки сөтле чәй, башка тәгамнар куела. Чәй эчү тәмамланганнан соң, мулла табын әзерләүчеләргә, мәетнең рухын шатландырып догалар укыта алуларына рәхмәтләрен әйтә, кабат дога укып, табынны тәмамлый. Күп кенә татар авылларында Өчесенә дә ирләрдән соң хатын-кызларны чакыру гадәте кереп бара. Бирегә күрше-күлән, туганнардан исәпләнгән хатын-кызлар белән бергә төн саклаучылар, кәфен кисүчеләр, су алып кайтучылар, җыеп әйткәндә, мәетне озату гамәлләрендә катнашучыларны чакыралар. Бу юлы искә алу табыны түренә абыстайны утырталар, ул тиешле догаларны укып, шулай ук багышлый, сәдакалар өләшенә, табынга алдагы тәртиптә ризыклар чыгарыла. Искә алу мәҗлесләреннән Өчесен уздыргач, гаилә мәетнең Җидесенә әзерләнә башлый. Җидесе исәбе дә мәет гүр иясе булганнан соң чыккан җиденче кояш белән алып барыла. Бу мәҗлескә хатын-кызлар дәшелә. Гадәттә, кеше саны тагы да күбрәк була. Бирегә дә туганнар, күрше-күлән белән беррәттән мәет озатуга катнашы булган һәркем чакырыла. Чакырылган кунаклар үзләре белән табынга куярлык, тотарлык берәр төрле ризык китерәләр, хуҗалар аларны онытмыйча табынга чыгарырга һәм алып килгән күчтәнәчләрдән дә авыз итәргә тәкъдим итәргә тиеш.

Җидесе мәҗлесе тәртибе дә нәкъ шулай ук: табын түренә абыстай утыртыла, ул тиешле догаларны укып багышлый, сәдакалар өләшенә, аннан табынга ризыклар чыгарыла. Ризыклардан авыз иткән арада гаилә кичергән хәсрәткә бәйле чыгарылган бәет булса, ул укыла, аны күз яшьләрен әллә ни күрсәтмәскә тырышып, мәетнең туганнары, якыннары, күршеләре тыңлый. Бәет чыгаруны махсус бәет чыгаручыга кушарга мөмкиннәр, күп очракларда бәетне гаилә әгъзаларының берсе чыгарырга мөмкин. Бәет эчтәлегендә мәетнең беркадәр тормыш юлына кагылышлы биографик белешмәләр бирелә, аннан соң үлемнең беркемне дә аямый алып китүен, гомерләрнең санаулы булуын, барысының да Аллаһы кодрәтеннән генә торуын,

мәетнең моннан соңгы шатлыгы, ризыгы якыннары аның өчен атап кылган догалар булуы турында сөйләнә. Мәсәлән:

Үлем үкенечсез булмый,
Бик тә, бик тә үкенәм.
Кара кайгыларга салдым
Барчагызны, мин беләм.
Өсләремә япты кинәт
Ходай кара юрганын.
Күз алдымнан үттегез
Сез, әти-әни, газизем!
Сеңелем Чулпан, кече энем,
Бердәнберем Алиям!

[Галиуллин, 2019, б. 207]

Җидесеннән соң мәетнең Кырыгын уздыралар, бу табынга чакырылучылар мәетнең җенесенә бәйле була. Ир-ат мәеткә – ирләр, хатын-кызга хатын-кызларны дәшәләр. Чакырылучылар янына, атап, кырык ясин һәм Коръән чыгучылар да дәшелә. Искә алу мәҗлесе алдагылары тәртибендә башкарыла. Кырыгы чакырылган кешеләрнең саны шактый күп булу, мәетне зурлап, ерак туганнарның да кайтуы белән аерылып тора. Алдагы искә алу көне – Илле бере. Бу көнне әллә ни зурлап үткәрмәсәләр дә, мәетнең якын туганнары үзара җыелышып, дога кылдыралар. Бу көн татарлар күзаллавында мәет өчен аеруча авыр көннәрдән исәпләнә, чөнки нәкъ менә шушы көнне мәетнең тәненнән сөякләре аерылыр, ди. Илле бере көнне, мәеткә җиңеллек килсен өчен, кошларны ашату гадәте дә бар. Кышын җимлекләр ясап, анда төрле орлыклар, ипи валчыклары салалар, ә инде җәен булса, күгәрченнәргә җим сибәләр [Брусько, 2013, с. 166]. Ничек кенә булмасын, мәетнең якыннары алга таба да аны догалар белән искә алалар, алар уенча, ул да әрвахларның берсенә әверелеп, кайвакыт яннарына күбәләк булып кайтып, аларның тормышларыннан беркадәр хәбәрдәр булуына ышаналар [Баязитова, 2015, б. 212]. Ышаналар гына түгел, шулай булуына өмет тә итәләр. Алга таба мәетнең якыннары каберне рәтлиләр, яз җитүгә агач утырталар, чардуган коралар, гөлләр утыртып, беркадәр бизиләр.

Алга таба үткәреләсе искә алу мәҗлесе – мәетнең Елы. Аңа бик зурлап әзерләнәләр, зиратка барып, каберне рәтлиләр, куелмаган булса – чардуган, баш казык урынына мәетнең исеме, туган һәм үлгән еллары, догалардан өзекләр язылган таш куялар. Мәетнең елына туганнарның барчасы диярлек җыела, аларга өстәп, нәсел-ыру вәкилләре дә чакырыла, күрше-күлән дә ел мәҗлесенә чакырылмый калмый. Гадәттә, мәетнең елын башта ир-атларны чакырып, аннан хатын-кызларга дәшеп, ике тапкыр табын корып үткәрәләр. Еллык ашны үткәрү тәртибе алдагыларыныкы кебек. Биредә төп игътибар мәетнең нәсел-ыруының җыелуына бирелә. Бу исә, үз чиратында, мәетнең башка әрвахлар рәтендә кабул ителә башлавын тану, исән-

нәргә аның алдында да йөз аклыгын саклау бурычы куелуын төшендерүне тәэмин итә.

Татар халкы гореф-гадәтләрендә үлем-күмүгә бәйле йолалар әле дә төгәл кагыйдәләргә утыртылган эзлекле башкарылучы күренешләрдән торалар. Аларда төп игътибар үлемнең үзенә түгел, ә мәңгелек йортка күчкән әрвахның фани дөньяда калган нәсел вәкилләре белән элемтәләрен саклап, алар күңелендә яшәүне тәэмин итүгә юнәлтелгән бар гамәлләрне тиешенчә башкаруга бирелә. Ә ул гамәлләр борынгы заманнардан бирле татар кешесе акылында формалашкан ышануларга нигезләнгәннәр һәм шулар бәрабәренә буыннар алмашынуда кешелек кыйммәтләре саклануны тәэмин итүче бөек көчләрнең берсе буларак аңланалар. Нәтиҗәдә, үлем белән яшәү төшенчәләренең бер-берсеннән аерылгысыз бербөтен булуларын тәэмин итәләр.

Әдәбият

Урманчеев Ф.И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда. 1 т. Казан: Мәгариф, 2008. 303 б.

Баязитова Ф.С. Халык традицияләре лексикасы. Мифологик персонажлар, ышанулар (җирле сөйләшләр һәм фольклор текстлары яссылыгында). Казан, 2018. 823 б.

Галиуллин Т.Н. Бәетләрдә халык хәтере. Казан, 2019. 312 б.

Бурсько З.М. В круге жизни. Казань: Ихлас, 2013. 223 с.

Баязитова Ф.С. Халык традицияләре лексикасы: Соңгы туй. (Дини фольклор һәм җирле сөйләшләр яссылыгында). Казан, 2015. 711 б.

Мөнәҗәтләр һәм бәетләр / төз. К.М. Хөснуллин, фәнни ред.: М.Х. Бакиров, С.М. Гыйләҗетдинов. Казан: Раннур, 2001. 724 б.

Җәүһәрова Фәнзилә Хәким кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының
Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендәге стратегик тикшеренүләр
фәнни белем бирү үзәге фәнни хезмәткәре